

دانشکده علوم انسانی
گروه علوم قرآن و حدیث

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
در رشته علوم قرآن و حدیث

عنوان:

بررسی تحلیلی روایات تفسیری امام باقر (ع)

استاد راهنما:

دکتر ماشاءالله جشنی

استاد مشاور:

دکتر محسن قاسم پور

بوسیله:

سیدحسین صالحی

شهریور ۱۳۸۹

تقدیر و سپاس:

شکرو سپاس بی پایان به پیشگاه دانای پنهان خدای مهربان، و درود و سلام
بر واسطه فیضش مهر پنهان امام زمان و عرض تقدیر و سپاس به محضر آنان که
در مسیر دانش چراغ راهم بودند به ویژه همه اساتید ارجمند این دوره،
و تقدیر و تشکر می کنم از تمام کسانی که در تهیه و تنظیم این رساله مرا یاری
رساندند از استاد محترم راهنما: آقای دکتر ماشاءالله جشنی، و استاد محترم مشاور: آقای
دکتر محسن قاسم پور، و تشکر می کنم از سایر اعضای محترم هیأت داوران: آقای
دکتر عباسعلی فراهتی، و آقای دکتر رحمت الله عبدالله زاده، و استاد ناظر آقای دکتر علی
اکبر عباسیان. سعادت دنیا و آخرت را برای آنان آرزو مندم.

فهرست مطالب

عنوان:	صفحه:
مقدمه.....	۱
کلیات.....	4
موضوع تحقیق.....	۴
زمینه، سابقه و تاریخچه موضوع تحقیق.....	4
اهداف تحقیق.....	5
اهمیت و ارزش تحقیق با تاکید بر کاربرد نتایج آن.....	۵
فرضیه ها و سؤال های ویژه.....	۶
روش انجام تحقیق.....	۶

فصل اول: امام باقر {U} و اصحاب امام

۱-۱. مختصری از زندگانی امام باقر {U}.....	۸
۲-۱. نگاهی به دوران امامت امام باقر {U}.....	۱۰
۳-۱. شاگردان امام باقر {U}.....	۱۲
۱-۳-۱. زرارة بن اعین بن سنسن.....	۱۳
۲-۳-۱. محمد بن مسلم.....	۱۵
۳-۳-۱. ابوبصیر مرادی.....	۱۶
۴-۳-۱. برید بن معاویه.....	۱۷
۵-۳-۱. ابان بن تغلب.....	۱۹
۶-۳-۱. ابوالجارود و تفسیر منسوب به او.....	۲۰

فصل دوم: نگاهی به تاریخ تفسیر

- ۲۸..... ۱-۲. تفسیر در زمان حیات پیامبر {p}.....
- ۳۰..... ۲-۲. تفسیر در دوره صحابه.....
- ۳۰..... ۱-۲-۲. ویژگی های تفسیر در دوره صحابه.....
- ۳۱..... ۳-۲. تفسیر در دوره تابعین.....
- ۳۳..... ۱-۳-۲. ویژگی های تفسیر در عصر تابعین.....
- ۳۳..... ۱-۳-۲-۱. راه یافتن اسرائیلیات در تفسیر قرآن.....
- ۳۴..... ۲-۳-۲-۱. گسترش نسبی تفسیر به رأی.....
- ۳۴..... ۳-۲-۱-۳. آماده شدن زمینه برای تفسیرهای مذهبی.....
- ۳۶..... ۲-۳-۲. مصادر صحابه و تابعین در تفسیر قرآن.....

فصل سوم: تفسیر و تأویل

- ۴۰..... ۱-۳. معنای تفسیر.....
- ۴۱..... ۲-۳. تأویل در قرآن.....
- ۴۸..... ۳-۳. فرق تفسیر و تأویل.....
- ۴۹..... ۴-۳. نیاز به تفسیر.....
- ۴۹..... ۱-۴-۳. دلایل نیاز قرآن به تفسیر.....
- ۵۱..... ۲-۴-۳. ذاتی یا عارضی بودن نیاز به تفسیر.....
- ۵۳..... ۵-۳. تفسیر به رأی.....
- ۵۶..... ۶-۳. حجیت ظواهر قرآن.....

- ۶۰..... ۱-۶-۳. اثبات حجیت ظواهر قرآن..
- ۶۰..... ۱-۱-۶-۳. قرآن کتاب مردم است.....
- ۶۱..... ۲-۱-۶-۳. قرآن دلیل نبوت است.....
- ۶۲..... ۳-۱-۶-۳. قرآن بزرگ‌ترین مرجع مسلمانهاست.....
- ۶۲..... ۴-۱-۶-۳. قرآن معیار شناخت روایات است.....
- ۶۳..... ۵-۱-۶-۳. ائمه (علیهم السلام) با ظواهر قرآن استدلال می‌کردند..
- ۶۵..... ۷-۳. علوم مورد نیاز در تفسیر.....

فصل چهارم: روش صحیح تفسیر در روایات امام باقر {U}

- ۶۹..... ۱-۴. مرجعیت علمی اهل بیت علیهم السلام.....
- ۷۲..... ۲-۴. روش صحیح تفسیر در روایات.....
- ۳-۴. امام باقر {U} و روش تفسیر قرآن به قرآن.....
- ۷۹..... ۴-۴. امام باقر {U} و روش تفسیر به مأثور.....
- ۸۴..... ۵-۴. امام باقر {U} و روش تفسیر لغوی.....
- ۸۸..... ۶-۴. امام باقر {U} و تفسیر معنوی یا تأویل گرایانه.....
- ۱-۶-۴. تأویل گرایان یا تفسیر معنوی امامان علیهم السلام به دو شیوه تبلور یافته است
- ۸۹.....
- ۱-۱-۶-۴. تعیین و تطبیق مصداق.....
- ۲-۱-۶-۴. جری و تطبیق یا توسعه مفهومی.....
- ۷-۴. امام باقر {U} و تفسیر فقهی.....

فصل چهارم: نگاهی به مضامین روایات تفسیری امام باقر {U}

- ۱-۵. بررسی محتوایی روایات تفسیری امام باقر {U} ۱۰۷
- ۱-۱-۵. احتجاجات ۱۰۷
- الف) احتجاج با «حسن بصری» ۱۰۸
- ب) احتجاج با «عمرو بن عبید» ۱۱۰
- ج) احتجاج با «نافع بن الأزرق» یکی از خوارج ۱۱۱
- د) احتجاج با مردی از خوارج، درباره صفات خدای متعال ۱۱۴
- ه) در رد نظریه «حسن بصری» ۱۱۵
- و) احتجاج با «سالم» غلام «هشام بن عبدالملک» ۱۱۵
- ز) احتجاج با «طاوس یمانی» ۱۱۶
- ح) رفع شبهه ای درباره مفهوم یک روایت ۱۱۹
- ط) به چه دلیلی امام حسن و امام حسین علیهما السلام از نسل پیامبرند ۱۱۹
- ۱-۵-۲. مباحث علوم قرآنی ۱۲۱
- ۱-۵-۲-۱. قصص قرآن ۱۲۱
- ۱-۵-۲-۱-۱. قصص قرآن، واقعیت یا تخیل؟ ۱۲۲
- ۱-۵-۲-۲. «ظهر»، «بطن»، «حد»، «مطلع» ۱۲۹
- ۱-۵-۳. ضرب قرآن بر قرآن ۱۳۲
- ۱-۵-۴. اختلاف قرائات از جانب روات است ۱۳۳

نتیجه گیری..... ۱۳۷

پیشنهادات..... ۱۳۸

منابع و ماخذ..... ۱۳۹

تقدیم به:

روح بلند پدرم که راه پر پیچ و خم زندگی را برایم هموار کرد تا نقش علم را در صفحه زندگی ثبت کند.

و به مادرم به پاس زحمات و دعای خیرش که همواره پشتیبانم بوده است.

و به همسرم که در تمام امور زندگی مایه ی امید و پشتیبان من است.

چکیده

اهل بیت علیهم السلام «ثقل اصغرند» که پیامبر صلی الله علیه و آله در بین امت خویش به جای نهاد تا از ضلالت حفظ شده و از سعادت بهره مند گردند. و قرآن کتابی است صامت و حاوی آیاتی متشابه و مجمل که نیاز به مبینی ناطق و عالم دارد که همان اهل بیت علیهم السلام اند. از ابتدای نزول وحی و بعد از آن، پیامبر صلی الله علیه و آله و صحابه و تابعین، و تمام مفسران تا زمان حاضر، همه در فهم و بیان قرآن شیوه هایی را به کار برده اند. امامان شیعه علیهم السلام نیز که وارثان وحی اند روش هایی را برای بیان قرآن اعمال کرده اند که از بررسی روایات ایشان می توان به آن دست یافت و روایات تفسیری امام باقر علیه السلام مقدار قابل توجهی از این روایات است که در کتب روایی شیعه ثبت شده است. برخی به ظاهر روایات اکتفا کرده و به اجتهاد و بررسی عقلی آن نمی پردازند. در برابر، بسیاری در اثبات حجیت ظواهر قرآن - که منتهی به جواز اجتهاد عقلی در تفسیر قرآن می شود - دلایل متقنی ارائه کرده اند. بررسی روایات تفسیری امام باقر علیه السلام به هدف تأیید این گروه در اعمال روش عقلی در تفسیر قرآن می باشد. ضمن این که از رویکردهایی که امام علیه السلام در تفسیر قرآن در بخش آیات الأحکام و معانی باطنی آیات داشته ند و همچنین از محتوای ارزشمند سخنان ایشان نیز بهره مند می گردیم.

کلید واژه: تفسیر، تأویل، سنت، اصول و قواعد تفسیر، امام باقر علیه السلام.

مقدمه

خداوند به رحمتش انسان را آفرید، و به حکمتش برای او رستاخیزی سرنوشت ساز قرار داد، و به لطفش برای انسان راهنمایان و کتبی راهنما قرارداد تا انسان سرنوشتی زیبا برای خود برگزیند، و خاتم سفیران خود را همراه با کتابی که سرآمد کتب آسمانی است به منظور هدایت انسان ها به سوی کمال و سعادت جاودانی برانگیخت. کتابی که حاوی معارف بلند و دستوراتی سازنده است، و انسان را به استوارترین راه هدایت، رهنمون می شود، نیازهای فردی و جمعی او را در قالبی دلنشین بیان می کند و به گونه ای است که انسان با توجه به سرشت خدا جویش از حقائق آشکار و قابل فهم آن ره توشه خویش را برای مسیر سعادت بر می گیرد اما با وجود آشکاری و شیوایی بیان، علوم و معارف نهفته در آن سطوح و مراتب مختلفی دارد و لذا درک بخشی از معارف آن برای همگان میسر است ولی فهم سهم عمده ای از مفاهیم آن برای بسیاری جز با تفسیر آگاهان ممکن نمی شود. بدین جهت از آغاز نزول آن تاکنون همواره مفسرانی به تبیین معانی آن همت گماشته اند. پیش از همه پیامبر صلی الله علیه و آله و بعد از او جانشینان بر حق او به این مهم اقدام نمودند و البته تلاش صحابه و تابعین نیز در این باره به اندازه خود و به مقدار اقدامات صحیح آنان موثر بوده است. ولی بیش از همه، اهل بیت پیامبر که علم را از سرچشمه وحی داشتند و از جانب خداوبه اعلام پیامبر گوهر گرانبیست هدایت معرفی شدند در بیان معارف قرآن تلاش نمودند و با وجود دشمنان بسیار و مشکلات گوناگون با کلام حیات

بخش خود به تفسیر این کتاب عزیز پرداختند به نحوی که ما امروزه با میراث عظیم و ارزشمند روایات تفسیری اهل بیت مواجهیم.

مفسران قرآن از آغاز تاکنون همه در تبیین و تفسیر قرآن روش یا روش‌هایی را به کار برده و می‌برند. از یک دیدگاه می‌توان گفت که دو روش کلی در تفسیر قرآن وجود دارد: روش تفسیر به مآثور و روش تفسیر عقلی - اجتهادی که روش عقلی - اجتهادی با توجه به نوع اجتهاد مفسر و منابعی که در آن اجتهاد می‌کند اقسامی مانند: تفسیر قرآن به قرآن، اجتهادی فقهی، اجتهادی ادبی و غیره پیدا می‌کند. در روش تفسیر به مآثور، مفسر هیچ‌گونه اعمال نظر و تلاش عقلی درباره آن اثر و روایت به کار نمی‌برد، و از همین تقابلی که میان این دو روش وجود دارد نزاع میان اخباریون و اهل حدیث با طرفداران تفسیر اجتهادی برمی‌خیزد.

اهل بیت علیهم السلام از آنجا که به نصب الهی در مقام امامت و رهبری امت قرار دارند و به حکم عقل و بیان شرع دارای مقام عصمت اند لذا گفتار و رفتارشان بر همگان حجت و دلیل است و می‌توان از آن در راهگشایی مشکلات و ابهامات بهره برد. و از این رو، ما برای تشخیص روش صحیح تفسیر قرآن، به خصوص در رابطه با نزاع مذکور، و به جهت فراگیری روش‌های صحیح تفسیری به گنجینه روایات تفسیری اهل بیت علیهم السلام رومی آوریم، و در این رساله اصل نگاهمان را به روایات تفسیری امام باقر علیه السلام معطوف می‌کنیم. و از آن جا که آشنایی با آن حضرت و تلاش ایشان در نشر معارف دین و قرآن، و نیز اصل بحث تفسیر و تأویل ما را در این مهم یاری می‌بخشد به بحث از آن نیز پرداخته ایم، و در کل، این رساله را در پنج فصل تنظیم کرده ایم:

در فصل اول درباره امام باقر علیه السلام و فضای عصر امامت ایشان و نیز معرفی تعدادی از شاگردان برتر آن حضرت به خصوص ابوالجارود و تفسیری که از امام علیه السلام روایت کرده صحبت شده است.

در فصل دوم تاریخچه مختصری از تفسیر ارائه شده است.

در فصل سوم درباره تفسیر و تأویل و مسائل مهم تری که حول این بحث مطرح است سخن گفته ایم.

در فصل چهارم روش های صحیح تفسیر در روایات تفسیری امام باقر علیه السلام مورد بررسی قرار گرفته است.

و در فصل پنجم و آخر، نگاهمان را به مضامین نورانی این روایات معطوف کرده و روشن نموده ایم.

امید آن که شبی از دریای علم و دانش حضرت باقرالعلوم گلبرگ جانمان را طراوت بخشد.

کلیات

موضوع تحقیق

قرآن کریم به عنوان ثقل اکبر و سند برتر دین و به سفارش پیامبر صلی الله علیه و آله در روایت شریف ثقلین، همیشه مورد عنایت مسلمانان بوده است. و در این بین، نظرات متفاوتی از سوی قرآن پژوهان درباره تفسیر صحیح قرآن و روش ها و قواعد و منابع لازم برای آن، ارائه گردیده است. یکی از منابع مهم تفسیر که توسط مفسران مسلمان و به ویژه شیعیان مورد توجه قرار گرفته روایات پیامبر و ائمه معصومین علیهم السلام می باشد. هدف این رساله بررسی آموزه ها و تعالیمی است که در روایات و به ویژه روایات منقول از امام باقر علیه السلام وجود دارد و ما را به شیوه ها و قواعد تفسیر رهنمون می شود.

زمینه، سابقه، و تاریخچه موضوع تحقیق

امام باقر علیه السلام با توجه به موقعیت خاص زمان خویش توانستند قسمت قابل توجهی از معارف و اندیشه های دینی را تبیین نمایند. این سخنان در موضوعات مختلف عقیدتی، احکام و اخلاق و در ضمن آثار فراوانی تاکنون بیان گردیده و روایات تفسیری منسوب به ایشان همراه با سخنان سایر معصومین علیهم السلام در تفاسیر روایی نگاشته

شده است، ولی در قالب اثری جداگانه مورد بررسی قرار نگرفته است. در این رساله برآنیم تا از رهگذر بررسی و تحقیق این روایات و استناداتی که آن حضرت به آیات قرآن داشته اند ضوابط و ملاک های صحیح تفسیر را به دست آوریم و آن مضامین را که در قالب ها و دسته بندی های مختلف تأویل، تفسیر ظاهری و تفسیر بر اساس لغت متبلور گردیده به نمایش بگذاریم.

اهداف تحقیق

- ۱- به دست دادن معیارهای صحیح تفسیر و ضابطه مند کردن آن.
- ۲- بیان نقش هدایتگر ثقل اصغر و لزوم توجه به آن در کنار ثقل اکبر.
- ۳- نشان دادن اهمیت و ارزش روایات تفسیری.
- ۴- بهره مند شدن از معارف قرآنی که در ضمن روایات بیان شده است.

اهمیت و ارزش تحقیق با تأکید بر کاربرد نتایج آن

روش شناسی تفسیر، یکی از زمینه های مهم در پژوهش های قرآنی بلکه از مهم ترین آن است، و از دیرباز دانشمندان مسلمان به آن توجه داشته اند، و بررسی روایات تفسیری هر یک از معصومین علیهم السلام به ویژه امام باقر علیه السلام که سهم قابل توجهی از روایات شیعه به ایشان منسوب است تلاشی شایسته در همین راستا می باشد.

فرضیه ها

- ۱- آیا روایاتی وجود دارد که روش صحیح تفسیر را بیان کرده و به نمایش گذارد؟
- ۲- آیا منابع تفسیر منحصر به سخنان پیامبر صلی الله علیه و آله و یا شواهد عرب جاهلیت (در بخش تفسیر به لغت) است؟
- ۳- براساس آیه سوره آل عمران و برخی روایات، فهم آیات متشابه و یا آیات الاحکام، با رجوع به راسخان در علم و معصومین علیهم السلام ممکن می شود.
- ۴- براساس روایات، این باور که تفسیر صرفاً بر مبنای روایات بوده و فهم و تفسیر قرآن بدون تبیین معصومین علیهم السلام جایز نیست، مردود است، و روایات تفسیری امام باقر علیه السلام و استناد ایشان به آیات برای تبیین آیات دیگر راهگشاست.

روش انجام تحقیق

این تحقیق به شیوه کتابخانه ای و توصیفی - تحلیلی خواهد بود. ابتدا روایات تفسیری امام باقر علیه السلام گردآوری شده و سپس بررسی آن، در حیطه موضوع رساله و طبق جدول زمان بندی انجام خواهد شد.

فصل اول

امام باقر {U} و اصحاب امام

۱-۱. مختصری از زندگانی امام باقر {U}

پیشوای پنجم شیعیان «محمد بن علی باقر» {U} در اول ماه رجب^۱ و یا سوم صفر^۲ سال ۵۷ هجری در مدینه متولد شد. مادر ایشان «ام عبدالله فاطمه» دختر امام حسن مجتبی {U} می باشد^۳ و لذا آن حضرت از طرف پدر و مادر علوی می باشد. «ابوجعفر» کنیه ایشان و «باقرالعلوم، الشاکرالله، الهادی، الأمين و الشبیه» القاب آن حضرت است.^۴

وجود مبارکش ۵۷ سال زینت بخش عالم بشریت بود که مدت چهار سال آن را در کنار جدش امام حسین {U} و بعد از آن ۳۵ سال با پدرش امام سجاد {U} و بعد از پدر ۱۸ سال - که مدت امامت ایشان بود - زندگی نمود؛^۵ و سرانجام در ماه ذی الحجّه و یا ربیع

۱. جلاء العیون، مجلسی، محمد باقر، انتشارات کتابفروشی اسلامیة، تهران، ۱۳۴۸ش، ج ۲، ص ۶۸۲.

۲. کشف الغمّة فی معرفة الائمه، اربلی، علی بن عیسی، مطبعة العلمیة، قم، ۱۳۸۱ش.

۳. جلاء العیون، ج ۲، ص ۶۸۲.

۴. مناقب آل ابی طالب، محمد بن علی بن شهر آشوب، انتشارات علامه، قم، بی تا، ج ۴، ص ۲۱۰.

۵. أعیان الشیعة، امین، سید محسن، دارالتعارف للمطبوعات، بیروت، بی تا، ج ۱، ص ۶۵۰.

الثانی سال ۱۱۴ هجری^۱ در سن ۵۷ سالگی و در شهر مدینه، در زمان حکومت هشام بن عبدالملک^۲ به شهادت رسید و در قبرستان بقیع مدفون گردید.

عظمت مقام آن حضرت نزد شیعه امری واضح و روشن است، ولی خورشید وجود ایشان به قدری درخشان است که علمای سنت نیز درباره اش زبان به ستایش گشوده اند.

ابن جوزی از عبدالله بن عطار نقل می کند که گفت: دانشمندان را نزد هیچکس مانند ابی جعفر محمد بن علی ندیدم که خود را نزد او کوچکتر ببینند، «حکم» را دیدم که مانند کودکی دانش آموز نزد او بود.^۳

ابن تیمیه با وجود شهرتی که در دشمنی با شیعه و اهل بیت عصمت علیهم السلام دارد در باره ی ایشان می گوید: ابوجعفر محمد بن علی از برترین های اهل علم و دیانت است، و به خاطر آنکه علم و دانش را شکافت «باقر» نامیده شد.^۴

ذهبی می نویسد: او از کسانی است که علم و عمل، بزرگی و شرف، وثاقت و وقار را در خود جمع کرده بود و شایسته ی خلافت بود.^۵

ابن سعد چنین می نویسد: او مورد وثوق و اطمینان است، علم و دانش او بسیار و حدیث او فراوان است.^۶

۱. مناقب آل ابی طالب، ج ۴، ص ۲۱۰.

۲. اعیان الشیعه، ج ۱، ص ۶۵۰.

۳. صفه الصفوه، ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی بن محمد، بی نا، بی جا، بی تا، ج ۲، ص ۱۰۸.

۴. منهاج السنه النبویه، ابوالعباس، احمد بن عبد الحلیم، بی نا، بی جا، بی تا، ج ۲، ص ۱۲۳.

۵. سیر اعلام النبلا، ابو عبد الله، محمد بن احمد بن عثمان، بی نا، بی جا، بی تا، ج ۴، ص ۴۰۱.

۶. الطبقات الکبری، ابور عبد الله، محمد بن سعد، بی نا، بی جا، بی تا، ج ۵، ص ۳۲.

۲-۱. نگاهی به دوران امامت امام باقر {U}

از آنجا که هر پیشوایی با توجه به شرایط زمان و نیاز جامعه و مردم اقدام می کند، لذا لازم است نگاهی هر چند کوتاه به دوران امامت امام باقر {U} داشته باشیم.

دوران امامت ایشان با حکومت چند تن از خلفای بنی امیه همراه بوده است. در سال ۹۴ هجری امام سجاد {U} به دست ولید بن عبدالملک به شهادت رسید^۱ و امام باقر {U} امامت امت را بر عهده گرفت. ولید حاکمی جبار و ستمگر بود تا جایی که عمر بن عبدالعزیز درباره او چنین گفته است: ولید از کسانی است که زمین به وسیله او از ظلم و جور پر گردیده است. مرگ ولید در سال ۹۶ هجری رخ داد^۲، بنابراین حدود دو سال از امامت امام باقر {U} در زمان او سپری گردید.

با مرگ ولید برادرش سلیمان بن عبدالملک به خلافت رسید و در طول دو سال و پنج ماه خلافت او، ظلم و خشونت حاکم بر جامعه ادامه یافت. وی در سال ۹۹ هجری درگذشت.^۳

به دنبال مرگ سلیمان، عمر بن عبدالعزیز به خلافت رسید و دو سال و پنج ماه خلافت کرد. در این مدت برخلاف روش خلفای قبل از خود رفتار نمود؛ لعن بر علی {U} را - که سالها رواج داشت - ممنوع کرد، نسبت به بنی هاشم محبت ورزید و سهم آنان را

۱. جلاء العیون، ج ۲، ص ۶۷۹.

۲. موسوعه سیره اهل البیت، شریف القرشی، باقر، دارالمعروف، قم، ۱۴۳۰ ق، ج ۱۸، ص ۴۲-۴۳.

۳. همان، ص ۴۵.